

OSMANLI DEVLETİ'NDE ÇEVRE HUKUKUNA İLİŞKİN DÜZENLEME VE UYGULAMALAR¹

Regulations and Practices on Environmental Law in the Ottoman State

Dr. Arş. Gör. Merve ALTINBAŞ

Kırıkkale Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Türk Hukuk Tarihi ABD, Kırıkkale/TÜRKİYE

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7094-0549>

ÖZET

İnsanlığın ve doğadaki diğer tüm canlıların sağlıklı bir çevrede hayatını sürdürebilmesi için çeşitli önlemlerin alınması, hukuki düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Bu düzenlemelere uyulmaması halinde insanlık doğal felaketlerle ve salgın hastalıklarla mücadele etmek zorunda kalmıştır.

Bir İslam devleti olarak maddi ve manevi temizliği ve tüm canlılara saygıyı esas alan Osmanlı Devleti hem şer'i hukuk uygulamaları hem de örfi hukuk düzenlemeleriyle dönemin çevre sorunlarına cevap aramıştır. Çevre temizliği konusunda halkın kolektif katılımının arandığı Osmanlı uygulamasında, temiz su kaynaklarını halka ulaştırmak ve korumak ise devletin görevi olmuştur. Çalışmanın amacı Osmanlı Devleti'nde İstanbul ve çevresinde yaşanan çevre sorunlarının, bu sorunlara yönelik alınan önlemlerin ve hukuki düzenlemelerin araştırılmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Çevre Hukuku, Çevre Kirliliği, Tanzimat, İstanbul

ABSTRACT

In order for all living things in nature to survive in a healthy environment, the actions of people should be controlled and preventive legal arrangements should be made. In cases where these regulations are not followed, humanity has had to struggle with natural disasters and epidemics.

The Ottoman Empire, as an Islamic state, was based on material and spiritual cleanliness and respect for all living things. As an Islamic state, the Ottoman Empire, which was based on material and spiritual cleanliness and respect for all living things, tried to find answers to the environmental problems of the period with both religious law practices and customary law regulations. In the study, the extent of the environmental problems in Istanbul and its surroundings in the Ottoman Empire, what kind of measures were sought for solutions, and the legal regulations and practices regarding these problems will be discussed.

Keywords: Ottoman State, Environmental Law, Environmental Pollution, Tanzimat, Istanbul

1. GİRİŞ

İnsanlığın yaşamını sürdürmesi için en temel ihtiyaçlar olan hava, su, bitki ve toprak, çevre olgusunun saç ayakları olarak nitelenebilir. Bu üç temel kaynağın korunması ise doğanın ve insanlığın sağlığı açısından çevre olgusunun toplum bilincinde oluşmasını gerekli kılmaktadır. Çevrenin korunmasına yönelik uluslararası hukuk alanında atılan ilk adımlar XX. yüzyılın ikinci yarısına rastlamaktadır. Ancak bu zamana kadar her devletin kendi içinde çevre ve toplum sağlığına yönelik çeşitli hukuki düzenlemeler yaptıkları kuşkusuzdur. Bu noktada Osmanlı Devleti de çevrenin korunması adına düzeni bozan ve kirlilik oluşturacak eylemlerin önlenmesi adına duyarlılık göstermiştir.

Bir İslam devleti olarak Osmanlı Devleti, çevre temizliği, doğal kaynakların korunması, hayvanlara eziyet edilmemesi gibi hususlarda şer'i hükümlerin uygulayıcısı olmuştur. Bununla beraber, ihtiyaçların gerektirdiği örfi düzenlemelerin de yapıldığı padişahlar tarafından çıkarılan kanunnamelerde görülmektedir. Klasik dönemden başlamak üzere Osmanlı hukukunda çözüm aranan çevre sorunlarına

¹ Bu çalışma 26-28 Ekim 2017 tarihinde Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi bünyesinde gerçekleşen III. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde "Osmanlı Devleti'nde Çevre Hukukuna İlişkin Düzenleme ve Uygulamalar" başlığıyla özet bildiri olarak sunulmuştur.

dikkat çekilecek olan bu çalışmada arşiv kaynaklarından istifade edilecektir. İstanbul kadı sicillerinde bulunan yargı kararları ve arşiv belgelerinin esas alındığı çalışma, tümevarım yöntemiyle hazırlanacaktır.

2. OSMANLI HUKUKUNDA ÇEVRE

Osmanlı'da çevre bilinci hem İslamiyet'in tanrı merkezci düşünceyi hem de kültürel dokudan gelen insan merkezci düşünceyi esas alır (Kayıkçı, 2014:71). Osmanlı Devleti, İslam hukuku temelinde bir yönetim benimsemiş olduğundan, çevre kavramının dini açıdan nasıl ele alındığının ve toplumsal yaşama etkisine değinilmesini gerekli kılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de, yaratılan her şeyin insan için olduğu (İbrahim, 14:32-33; Bakara, 2:29; Casiye, 45:12-13; Nahl, 16:10-14) ve kusursuz olan bu düzenin (Kamer, 54:49) korunması için insanın halife olarak tayin edildiği vurgulanmaktadır (En'am, 6:165; Bakara, 2:30; A'raf,7:129; Yunus,10:14). Havayı, suyu, toprağı insanlığın hizmetine sunan İslam dini, herkesin hakkı olan bu üç unsurda başkalarının hakkını ihlale giren durumları cezasız bırakmamıştır. İslam hukukunda çevreye karşı suçlar için had ve kısas hükmü yer almadığı için bu eylemler ta'zir cezaları kapsamında sayılmıştır (Akgündüz, 2009:118; Avcı, 2018: 631).

Osmanlı Devleti doğal kaynakların kullanımında ikili bir ayırım gözetmiştir. Devletin ihtiyaçları için kullanılacak doğal kaynaklar halkın kullanımına yasaklanmıştır. Fıkıhta şirket-i ibâhe denilen ve kimsenin malı olmayan doğal kaynaklar ise halkın kullanımına açılmış, başka birinin mülkiyetinde olmadıkları müddetçe kara ve su hayvanlarının avlanması, akarsu, göl gibi su kaynaklarının kullanılması, ormanlardan faydalanılması engellenmemiştir (Koç, 2006: 274).

Çevreye ilişkin hukuki düzenlemelere fetvalar, kanunnameler, padişah irade ve fermanları, Divan-ı Hümayun kararları ve nizamnamelerde ulaşılmaktadır (Akgündüz, 2009: 133-140). Bu belgeler halkın kullandığı kaynak sular, atık sular, taşkınlar sonucunda ıslah edilen nehirler ve akarsu yataklarının yanı sıra; toprağın verimliliği, erozyon, ormanların korunması ve diğer canlıların yaşamlarına ilişkin beslemeye ve avlanmaya yönelik hukuki uygulamaları ihtiva etmektedir. Hukuk tarihi için önemli bir düzenleme olan ve Kanuni Sultan Süleyman tarafından Edirne çöplük subaşına gönderilen nizamname, çevreye ilişkin düzenlemeler ve yasaklar içermekle birlikte, dünya üzerindeki ilk çevre kanunu olarak nitelendirilmektedir (Akgündüz, 2009: 161).

Osmanlı hukuk düzeninde çevre ile ilgili hükümlerin ihtiyaca göre geliştiği görülmektedir. Sokak ve mahallelerde temizliğin aksadığı durumlar, su kaynaklarının denetimi ve kirli su kaynakları ile karışması, toplanan çöplerin denize kıyısı olan sahillerde birikmesi gibi sorunlara, sanayileşmenin başlaması ile hava kirliliği de bir çevre sorunu olarak eklenmiş; bu gelişime sebep olan çevre sorunları olarak sıralanmıştır. Bu kapsamda; su kaynaklarına yönelik düzenlemeler, çöp ve atıklara ilişkin düzenlemeler ve Tanzimat sonrası hem idari hem de çevre açısından değişiklik gösteren koşulların ve hukuki düzenlemelerin incelenmesi, Osmanlı hukukunda çevre konusunda genel bir çerçeve çizmeye yardımcı başlıklardır.

2.1. Su Kaynaklarının Koruması Sorunu, Tedbirler ve Uygulamalar

Canlıların temel yaşam unsuru olan su, Kur'an-ı Kerim'de hem yaratılışın özü hem de yaşam kaynağı olarak açıklanmış; su kaynakların korunması, kirletilmemesi, israf edilmemesi gibi konular hadislerle örneklenmiştir (Günay, 2009: 432) İslamiyet'in buyruğu ve Türk örfünde önem arz eden su kaynaklarının korunması ve geliştirilmesi hususu Osmanlı yönetimince hassasiyet gösterilen bir konu olmuştur.

Anadolu'da Selçuklu gibi Osmanlı Devleti'nden önceki medeniyetlerin mirası su kanalları ve kaynakları kullanılmaya devam edilmekle birlikte; İstanbul'un fethinden sonra Bizans'tan kalan, harabe halindeki su kanallarının onarılması ilk bayındırlık uygulamalarından sayılmaktadır (İnalçık, 2009: 439). Bununla birlikte yüzü aşkın sayıda su sarnıcının bulunduğu İstanbul'da eski su yollarının onarılmasının, duran sudan çok akan suyun sağlanması amacına hizmet ettiği söylenebilir. Çünkü alanı yirmi üç metrekareden küçük bir havuzda depolanan ve duran suların içilemeyeceği, temizlikte kullanılamayacağı belirtilmiştir (Akgündüz, 2009: 30). Bahçe ve sarayların altındaki sarnıçlar ise sulamada kullanılmaya devam edilmiştir (Kerim&Süme, 2018: 3). Temiz su ihtiyacının karşılanması için tatlı yağmur sularının toplanması amacıyla yapılan sarnıçlar zamanla önemini yitirmiş; depo veya imalathane gibi amaçlara hizmet eder hale gelmiştir (Kerim&Süme, 2018: 3).

Devlet tarafından getirilen suları kontrol etmek, düzenli akmasını sağlamak, azalmasını engellemek mirî vakıfların görevleri olmuştur (İnalçık, 2009: 439) Bayındırlık çalışmalarına ek olarak hukuki düzenlemelerle de su kaynaklarının korunmasını hedeflenmiştir.

İstanbul'un fethi sonrasında bir çevre sorunu olarak Haliç kıyılarının korunması konusu da hemen hemen her yüzyılda gündeme gelmiştir. Özellikle Eyüp kıyısında derinliği azalması sebebiyle oluşan alüvyon adacıkları, bölgenin sığlaşmasında ve daha hızlı kirlenmesinde etkin bir sebep olmuştur (Eyice, 1997: 264) Haliç, karada meydana gelen erozyonların kıyıda bataklık yaratmasına ek olarak bölgede sanayi faaliyetlerinin başlamasıyla beraber yeni çevre sorunları yaşamaya başlamıştır (Türkhan, 2008: 61). Bu sorunlara örnek olarak sucuk imalatçılarının ve mermer fabrikalarının atıkları sebebiyle Haliç'te suyun renginin değişmesi verilebilir (Eyice, 1997: 276).

Su kaynaklarının korunması amacıyla çeşitli imar ve iskân düzenlemeleri yapılmıştır. Bu kapsamda 17. Yüzyılda düzenlenen bir emirname suların kirlenmesinin ve azalmasının önlenmesi amacıyla su yolları üzerine üç arşından daha yakına ev yapmanın yasak olduğu bildirilmiştir (Yediyıldız, 2008: 156).

Su kaynaklarının temiz kalması ve korunmasına ek olarak su kaynaklı salgın hastalıkların gerektirdiği yeni önlemler ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılda Hicaz bölgesinde ortaya çıkan kolera salgını bu yeni önlemler için bir gereklilik olmuştur. Buna örnek olarak koleranın deniz ve deniz ürünlerinden bulaş sağladığının anlaşılması üzerine Haliç'te midye ve istiridye yetiştirilmesi, toplanması ve satılmasının yasaklanması gösterilebilir (BOA, DH.MKT. 1239-1/H. 07.02.1326).

Temiz su kaynaklarının korunması ve atık sularla karışmaması konusunda da önemli idari yaptırımlar öngörülmüştür. Atık suların ve lağım giderlerinin hem çevreye hem de şahısların zararına sonuç doğurduğu hallere ilişkin Anadolu Sadâreti Mahkemesi'nde kayıtlı karar önemli detayları içermektedir. İlgili kararda Abdullah Ağa Vakfı'nın Üsküdar'da bulunan Sultantepe Caddesi ve Bülbülderesi Caddesi civarında bulunan arsa üzerinde inşa edilen binaların atık sularının bölgedeki çeşmelere, evlere karışması ve civara akması sebebiyle arsa üzerindeki evlerin yıkılması ve bu bölgenin yalnızca tarla ve bağ olarak kiralanmasına hükmedildiği anlaşılmaktadır (Anadolu Sadâreti Mahkemesi 2 Nolu Sicil: 159). Bir başka kayıta Yahudilerin evinin yanından Müslümanların oturduğu yöne giden suyun meskun Yahudiler tarafından kirlendiğinin tespiti üzerine önce uyarılmışlar, sonrasında haklarında kürek cezasına hükmedilmiştir (Avcı, 2019: 253).

Salgın hastalıkların ortaya çıktığı dönemlerde lağım giderlerine yönelik ek tedbirler alınması yoluna gidilmiştir. Belirli bölgelerde açılan karantinahanelerin etraflarındaki çöp birikintilerinin derhal kaldırılması ve açıkta akan lağımın kapatılması da bu tedbirler arasında sayılmıştır (BOA, DH.MKT. 1979-70/ H.04.01.1310).

2.2. Yaşam Alanlarının Temizliği Sorunu, Tedbirler ve Uygulamalar

Çevrenin korunmasına yönelik tedbirlere uyulmaması hem denetleyici görevliler hem de yükümlü halkın sorumluluğunu doğurmuş; bunlara uymayanlar hakkında yaptırımlar öngörülmüştür (Pul, 2008: 220). Bu kapsamda mahalle içinde, çarşı ve pazarda çöp atanların subaşı tarafından tespiti ve söz konusu yerin tespit edilen kişilere temizlettirilmesi; müesseselerin atık sularının ve boya, çamaşır suyu, kan gibi kirli atıkların insanların etkilenmeyeceği belirli yerlere bırakılması, hayvanların halkın kalabalık olduğu yerlerde yemlenmemesi ve hayvan atıklarının sahipleri tarafından temizlenmesi, arabacıların hayvanlarını belirli yerlere bağlamaları ve bağlı oldukları yerde oluşan atıkların hayvan sahipleri tarafından temizlenmesi, mezarlıklara çöp ve leş atılmaması ve temiz tutulmasına yönelik düzenlemeler dikkat çekmektedir (Akgündüz, 2009: 161-163).

Çevrenin temiz tutulmasına yönelik düzenlemelere örnek olarak İstanbul Mahkemesi defterlerinde sıklıkla gönderilen; İstanbul'daki tüm mahalle, sokak, çarşı, pazar, ev, dükkan önlerinin sahipleri tarafından süpürülmesi ve daima temiz tutulmasını emreden süpründü fermanları gösterilebilir (İstanbul Mahkemesi, 97 Nolu Sicil: 114; İstanbul Mahkemesi, 154 Nolu Sicil: 164,272). Bunların yanı sıra sokaklara ekmek, yemek artığı ve çöp atılmaması, kedi köpek leşlerinin temizlenmesine ilişkin ayrıca gönderilen süpründü fermanları da kayıtlarda bulunmaktadır (İstanbul Mahkemesi, 154 Nolu Sicil: 357). Buyruldu ve emirlerin sık tekrarlanması yapılan denetimlerde cadde ve sokakların temizliğinin düzenli yapılmadığına ve çeşitli aksamalara rastlandığına dair bir gösterge niteliğindedir. Bu mükerrer uyarılara Kurban Bayramlarında, kurban edilen hayvanların baş, ayak, sakatat gibi kısımlarının sokaklara atılmaması hususunda da sıkça rastlanmaktadır (İstanbul Mahkemesi, 154 Nolu Sicil: 185,385). Sokaklarda leşlerin kaldırılmamasına yönelik bir yaptırım olarak teşhir cezası uygulanacağına yönelik düzenleme de dikkat çeken yaptırımlardandır. 946/1539 tarihli Edirne Çevre Temizliği Yasaknamesi'nde; at, davar gibi hayvanların

leşlerini halkın sık bulunduğu yerlerde bırakanlar hakkında hayvanın başını boynuna asmak suretiyle teşhir cezasının uygulanacağı belirtilmiştir (Akgündüz, 1996: 542).

Arşiv kayıtlarında dikkat çeken bir diğer unsur ise çoğunlukla süprüntülerin ve çöplerin imhası konusudur. İnsanların yaşadığı yerlerin uzağındaki bölgelerde biriktirmekle birlikte, ferman ve emirlerle belirlenen yerlerden kayıklara biriktirilen çöpler, açıklardan denize boşaltılmıştır (Türkhan, 2008: 62). Söz konusu kayıkların yenilenmesi için belirli zamanlarda emirler gönderilmiştir (Pul, 2008: 227). Her ne kadar cadde, sokak, pazar yeri, çarşı gibi yerlerin temizliği sağlanmaya çalışılsa da denize atılan süprüntülerin kirlilik yarattığı bilincinin olmadığı sonucuna ulaşılabilir.

Karada veya süprüntü kayıklarında çöplerin toplanması usulü işletilmeye çalışılsa da özellikle nehirlere atılan çöpler kirlilik dışında yeni çevre sorunlarına davetiye çıkarmıştır. Edirne bölgesinde nehre atılan çöpler sebebiyle tıkanan dere yatağında sel baskını olduğu ve bu baskının bölge halkının evlerine zarar verdiği belirtilmiş, zararın giderilmesi ve bölgeye çöp dökülmemesi konusunda gerekli takibatın yapılması emredilmiştir (BOA, A. {DVNSMHM.d..., 7-1298/ H.19.10.975). Yine bu bölgede nehir yatağında akıntıyı etkileyecek ev, bahçe, değirmen gibi yapıların takibinin yapılması ve bilirkişilerce tespit edildikten sonra gerekli olanların yıkılması hakkında kadı ve bostancı başının görevlendirildiği hususu kayıtlarda yer almaktadır (BOA, A. {DVNSMHM.d..., 7-1655/H.03-01.976).

Salgın hastalıkların ortaya çıktığı dönemlerde çöplerle ilgili de ek tedbirler alınmıştır. İstanbul'da artan vaka sayılarından endişe duyulması sebebiyle, süprüntü kayıklarının iki-üç araba doldurduktan sonra bekletilmemesi ve sıklıkla denizin açıklarına gidip çöp ve süprüntüleri bu bölgelere bırakmaları emredilmiştir (BOA, DH.MKT. 120/10 H.04.01.1310). Ayrıca kolera vakası bulunan bölgelerden gelen çeşitli ürünlerin ithalatının durdurulması, gelen yolcular için karantina tedbirleri uygulaması gibi uygulamaları da beraberinde getirmiştir (BOA, ZB. 25-17/R. 22.06.1324).

2.3. Hayvanların Korunmasına Yönelik Düzenlemeler

Ekolojik dengenin korunmasında önemli bir yer tutan hayvanlar da çevre kavramı içerisinde Osmanlı Devleti'nde korunmaya değer görülen varlıklar arasındadır. Bu amaca hizmet eden çeşitli müesseseler kurulmuştur. Hayvanların korunması ve tedavisine yönelik Üsküdar'da kurulan kedi hastanesi, Bayezid Camii avlusunda güvercinlere için yapılan bakımevi, Şam'da 17. yüzyılda kedi ve köpeklere hizmet vermek için inşa edilen hastane dönemin örnek müesseseleri olarak sayılmaktadır (Kayıkçı, 2014: 51). Osmanlı hukuk düzeninde kamunun pek çok ihtiyacına yönelik hizmetler veren vakıfların çevre ve tabiat varlıklarına yönelik duyarlılığı, pek çok vakıfnamede karşımıza çıkmaktadır. Kişilerin mal varlıklarını çeşitli amaçlara özgüledikleri bu vakıflarda çevre ile alakalı olarak temizliğin yanı sıra, hayvanlara yem, barınak ve tedavi hizmetlerini sağlama gibi pek çok hizmeti sundukları görülmektedir. Cami, medrese ve türbe gibi yapılarda sıkça yer verilen kuş evleri de Osmanlı geleneği ve mimarisinde önemli yer tutmaktadır.

Doğanın dengesinin korunmasında önemli bir yer tutan hayvanlara yönelik tedbirler ve idari düzenlemeler içerik olarak hem türlerin korunmasını hem de eziyetin önlenmesini hedefler niteliktedir. Hayvanlara taşıyabileceğinden fazla yük yüklenmemesi, birbirlerine bağlanmış şekilde ve nal çakılmaksızın yürütülmemesi ve bakımsız bırakılmaması yönünde uyarılar yapılmıştır (Yediyıldız, 2008: 156). Arşiv kayıtlarında yer alan bir yasak fermanında İstanbul iskelelerindeki at hamallarının hayvanlarını ikinci ezanı sonrasında ve cuma günleri çalıştırmamaları; merkepçilerin de aynı gün ve saatlere uymaları tembihlenmiştir. Ayrıca yük indirildikten sonra bu hayvanlara binilmesi yasaklanmıştır (İstanbul Mahkemesi, 97 Nolu Sicil: 225).

Hayvanların eziyete uğramaması konusunda değerlendirilmesi gereken bir diğer konu da avcılıktır. İslam dünyasında önemli bir yer tutan av, Osmanlı Devleti'nde askerî sınıfın önem verdiği bir etkinlikken reaya için de önemli bir gelir kapısı olmuştur (Yarcı, 2009 :123). İslam hukukunda avlanma bölgeleri, avlanma usulü, kullanılacak silahlar ve eşyalar gibi unsurlar belirlendiği gibi avlanan ve avlayan hayvanlar hakkında da açık kriterler belirlenmiştir (Şener, 1991:104). Osmanlı uygulamasında da bu kriterlere riayet edilmek suretiyle avlanma gerçekleşmekle beraber aksi durumların önlenmesi için örfi düzenlemelere yer verilmiştir. Bu kapsamda avlanma yasakları, yasak dışında avlanma için getirilen ruhsat usulü, belirli bölgelerde avlanmaya müsaade edilmesi bu örfi düzenlemelere örnek verilebilir (Yarcı, 2009: 125). Avlanmaya yasaklı yerler devletin askeri amaçlarla girişi yasakladığı kuru ve ormanlar, hanedan üyelerinin avlanmaları ve av hayvanlarının ahırları için ayrılan bölgeler, av konusunda da yasaklı bölgelerden

sayılmış; bu bölgelerdeki bitki örtüsünün tahrip edilmesi ve av faaliyetleri kovuşturma sebebi olmuştur (Koç, 2006: 272,274). Su avcılığındaki kısıtlamalar kara avcılığına göre daha esnek tutulmuştur (Koç, 2006: 273). Su avcılığına ilişkin kısıtlamalara ise İstanbul çevresinde ticaret gemilerinin avlanma yasağı, diğer bölgelerde ise ticaret gemilerinin ancak ruhsatla avlanabilmesi, özel mülk sınırlarında kalan su kaynaklarında avlanma yasağı örnek gösterilebilir (Koç, 2006: 273; Yarcı, 2009: 128). Deniz canlılarının üreme mevsimlerinde koyulan yasaklar da bu kapsamdadır (Yediyıldız, 2008: 156). Buna ek olarak çeşitli deniz ürünlerinin halk sağlığını tehdit etmesi gibi durumlarda da avlanma yasakları gündeme gelmiştir. Özellikle kolera gibi halk sağlığını etkileyen salgın dönemlerinde deniz ürünlerinin avlanması, satılması ve ithali yasaklanmıştır (BOA, DH.MKT. 1239-1/H. 07.02.1326).

Osmanlı sınırlarında reyanın avlanması için getirilen kısıtlamalarla beraber yabancıların Osmanlı sınırlarında avlanmaları için önceden izin alınması şartı aranmıştır. Başvuru talepleri incelenmiş, şüpheli durumlara yönelik ihbar alınması durumunda takip edilmişlerdir (Yarcı, 2009: 129).

3. ÇEVRENİN KORUNMASINDA GÖREVLİ KİŞİLER VE MÜESSESELER

Osmanlı Devleti'nde geleneksel yönetim sistemi gereğince o yerde ikamet eden halk ve çeşitli görevlilerin birlikte çalışması ile yürütülen beledi hizmetler, idarenin denetimi ve kontrolü ile organize edilmiştir (Ortaylı, 2010: 288). Çevreye yönelik eylemlerin denetimindeki idari görevlilerden ilki kadıdır.

Görevi yargılama ile sınırlı olmayan kadı, Tanzimat'a kadar aynı zamanda görev yaptığı yerin mahalli idarecisi ve emniyetinden de sorumlu olmuştur (Ortaylı, 2010: 236,261). Bununla birlikte adli, idari ve mülki görevlerini yürütmeye kendisine yardımcı olan pek çok görevli vardır. Çevrenin korunmasına ve denetlenmesine yönelik kadıya yardımcı görevlilerden öne çıkanlar ise çöplük subaşı, tulumbacıbaşı, mimarbaşı olarak sıralanabilir (Akgündüz, 2009: 174; Ortaylı, 2010: 283). Temizlik, imar, bayındırlık konularında yetkin olan bu görevliler, kadının emrinde görev almışlardır. Kadıdan sonra Osmanlı şehir hayatında önem taşıyan ve temizlik konusunda sorumlu ve yetkili olan bir diğer görevli ise mahalle imamıdır. Cami ve mescit çevresinde örgütlenen mahallenin temsilcisi addedilen imamlar halkı, sokakları temiz tutmaları ve düzenin korunması konularında uyarmakla görevlidir. İmanın temizlik konusundaki görevlerini yapıp yapmadığının denetimi ise subaşı tarafından yapılmıştır (Pul, 2008:219).

Kadıya bağlı olan ve yeniçeriler içinden atanan subaşılar, çevre temizliğine yönelik emirlere uygun hareket etmekle birlikte, derlenmiş kanunlar söz konusu olmadığından daha çok teamül ile örf ve âdet odaklı olarak görevlerini yerine getirmişlerdir (Ortaylı, 2010: 288).

Çevre temizliğine çöplerin toplanması ve ayrıştırılması görevi ile katkı sağlayan diğer bir grup ise arayıcı esnafıdır. Çöplük subaşısına yıllık olarak ödedikleri bedel karşılığında çöp toplama ve deniz kıyısında topladıkları çöpleri ayıklayarak içlerinden ayırdıkları değerli eşyaları satmakla görevli arayıcılar, İstanbul'un çöp çıkaran esnaf sınıfı olarak önemli bir çevre hizmeti görmüşlerdir (Pul, 2008: 221-222; Akgündüz, 2009: 271; Ortaylı, 2010: 288). Bu noktada arayıcı esnafının atıkların geri dönüşümü açısından ekonomiye ve çevreye katkıları da göze çarpan önemli bir noktadır. Gayrimüslimlerin yaşadığı mahallelerde de çevre temizliği ilgili cemaatten kişilerce gerçekleştirilmiştir (Pul, 2008: 233). Büyük şehirlerde meydanların temizliği yılda belirli aralıklara ocak subaşıcılarının istihdam ettiği acemioğlanları tarafından yapılmış; çarşıların temizliğine dair sorumluluk çarşı esnafı ve esnaf kethüdasına bırakılmıştır (Akgündüz, 2009: 273). Padişah saraylarının ve çevresinin temizliği ise Bostancı Ocağına bağlı mezbekeleşân denilen görevlilerce yapılmıştır (Pul, 2008: 227; Akgündüz, 2009: 275).

Devletin şehirlere getirdiği suların doğru amaca hizmet edip etmediğinin denetiminde suyolcular görev almıştır (İnalçık, 2009: 439).

Su ve kanalizasyonların bakım ve onarımı ile temizlik görevlilerinin ücretleri avarız vakıflarının sağladıkları fondan aktarılmıştır. Sosyal yardımlaşma sandığı görevi yapan bu vakıflar, bölgenin varlıklı kişilerinin ve söz konusu yerde yaşayan halkın yaptığı bağışlardan gelir elde etmiştir (Kazıcı, 2014: 124). Beklenmeyen doğal afetler, hastalık gibi sebeplerle aciz duruma düşen kişilere destek olmanın yanı sıra, su yolları, kuyular, çeşmeler gibi halkın ortak kullanımında olan yerlerin bakım, onarım ve temizliğinde de bütçe sağlayan müesseseler olarak avarız vakıfları karşımıza çıkmaktadır (Kazıcı, 2014: 123).

4. TANZİMAT SONRASI ÇEVRE SORUNLARI VE HUKUKİ DÜZENLEMELER

Tanzimat sonrasında büyük yerleşim yerlerinde nüfusun artması ve sanayileşmenin etkisi, artan çevre sorunları için yeni önlemler alınmasını gerektirmiştir. Çevre kirliliğinin önlenmesi adına atılan adımlar

yasal temellere kavuşmakla beraber, sistemin işleyişinde etkin kurum ve kuruluşlara dair de önemli değişiklikler yapılmıştır.

Tanzimat döneminde hız kazanan sanayileşme girişimleri çevre açısından yeni sorunları da beraberinde getirmiştir. Yeni kurulan fabrikalar hem denize bıraktıkları atıklarla hem de hava kirliliği yaratmaları sebebiyle çevrenin tahribinde hızlandırıcı bir etki yaratmışlardır. Dönemin bir getirisi olarak kömür kullanan ve buhar gücü ile üretim yapan fabrikalar hava kirliliği oluşturmakla kalmayıp; kömür ikmali sırasında denize dökülen kömür parçalarıyla da kıyı şeridini tahrip etmişlerdir (Türkhan, 2008: 65). Mahallelerine inşa edilen bir değirmen makinesinin kullandığı petrolün sağlıklarına zarar verdiğinden bahisle ilgililerden bu değirmenlerin kaldırılmasını talep eden tacir Süleyman ve arkadaşlarının başvurusu bu çevre sorununa dair önemli bir delil olarak değerlendirilebilir (BOA, DH.MKT.2852-56/H.03.06.1327). Haliç çevresinde kurulan yeni tesislerin de benzer çevre sorunlarına yol açtıkları bilinmektedir.

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra idari yapıda önemli değişiklikler yapılmıştır. Alanına göre tahsis edilen bakanlıklar sayesinde klasik dönemde hem idari hem hukuki görevlerle donatılan kadının görevleri yeniden tanımlanmıştır. 1827'de İhtisab Nezareti'nin kurulması belediye hizmetleri açısından yenilik getirmekle birlikte, 1854'te Şehremaneti adı altında yeni bir memuriyetin tahsisi Avrupaî anlamda bir belediye anlayışının Osmanlı'ya adaptesi şeklinde nitelendirilmektedir (Ergin, 2012: 28). Dersa'adet Belediye Kanunu'nun Belediye Vezâif-i Umumiyesi başlığı altında çevre ve bayındırlık hizmetlerinin belediye tarafından verileceğini düzenlemiştir. Her şehir ve kasabada bir belediye meclisi kurulmasını öngören 1877 tarihli Vilayet-i Belediye Kanunu da benzer hükümler içermektedir. Bu düzenlemelerin önemli bir kısmı kamu sağlığını etkileyecek nitelikteki esnaf faaliyetlerine ilişkin sıhhi standartları sağlamaya yönelik hükümlerden oluşmaktadır. İlgili talimatnamelerde mekanların temizliğine ilişkin detaylı düzenlemeler bulunmaktadır.

Tanzimat döneminde belediye teşkilatı ve hizmet kanunları dışında yapılan bir düzenleme de avcılık için çıkarılan yeni kanunlardır. 1882'de Zabıta-ı Saydiye Nizamnamesi, deniz, göl ve nehirlerdeki avlanma kurallarının yanı sıra karadaki avlanma kurallarına ilişkin düzenlemeleri bünyesinde toplamıştır. Bu kapsamda av için tezkere alma zorunluluğu, avlanan ürünler için ödenmesi gereken vergiler, ruhsatla deniz ürünü yetiştirmeye ilişkin kaideler, yasaklı dönemlerde avlanmalara verilecek para cezası ve eşyalarına el konulması gibi ayrıntılı düzenlemelere gidilmiştir. Av faaliyetlerinde canlılara ve insanlara zarar verecek kimyasal kullanımında bir haftadan iki yıla kadar hapis cezası öngörülmüştür. Bir yıl içinde birden fazla kez suç işleyenler için cezanın artırılacağı, birden fazla kişi ile işlenmesi halinde ceza ve tazminatta kişilerin birbirine kefil sayılacakları ve üç aylık dava zaman aşımı hususları da nizamnamede düzenlenen diğer konulardandır (Düstur/H.18.02.1299). Bu avcılık yasaları günümüz hukukunun temellerini oluşturmuş, denetimle ilgili süreci yönetecek kurumlar ise kırsalda jandarma şehirlerde polis olarak belirlenmiştir (Yarç, 2009:138).

Hem av hayvanları için hem de toplum için büyük önem arz eden bir diğer çevre faktörü ormanlardır. Arazi Kanunnâmesi'nde ormanların tarlaya çevrilmesine imkân tanıyan hükmün yanı sıra köy ve kasaba gibi yerlerdeki ormanların ücretsiz olarak herkesin kullanımına açık olduğunu belirten hüküm ormanları korunmaya muhtaç hale getirmiştir (Düstur/H.23.10.1274). Sonrasında çıkarılan Orman Nizamnâmesi ile gereken hukuki koruma sağlanmaya çalışılmıştır (Düstur/H.11.10.1286).

Çevreye dair özel düzenleme yapan nizamnâme ve kanunlara ek olarak, genel kanunlarda da çevreyi ilgilendiren hükümlere yer verilmiştir. Av kavramını tanımlayan Mecelle, doğadaki kaynaklardan faydalanmayı zaruri ihtiyaçları giderecek ve yaşamı devam ettirecek kadar tüketimle sınırlamıştır (Koç, 2006: 276).

1858 tarihli Ceza Kanunu'nu da çevreye ilişkin hükümler ihtiva etmiştir. 254. maddesinde sokağa süprüntü atılması, 257. maddesinde yenilmesi insan vücuduna zararlı olan veya dükkanda kalıp çürüyen meyve ve benzer ürünleri deniz veya nehirlere atılmak suretiyle yok edilmesi, 260. maddede çevreyi rahatsız edecek gürültü çıkarılması konuları düzenlenmiştir. 254. madde hükmü para cezası, 160. madde hem para hem de hapis cezasını yaptırım olarak belirlemiştir. Bununla beraber 254. maddede çürüyen meyve ve sebzelerin deniz veya nehirlere atılarak yok edilmesi hususundaki hüküm Tanzimat sonrasında da su kaynaklarının korunmasında yeterli seviyeye ulaşılamadığının göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır (Akgündüz, 1986: 875).

5. SONUÇ

İslami ve toplumsal değerler Osmanlı Devleti'nde çevreye ve temizliğe verilen önemin kaynağıdır. Sokak ve meydanların temizliğinde çarşı esnafı ve arayıcı esnafının etkin rolünün yanı sıra halkın desteği de göze çarpmaktadır. Arayıcılar, çöplük subaşısına; çöplük subaşısı imama, imam da kadıya karşı sorumlu olarak görev yapmıştır. Miri vakıfların temiz su kaynaklarının temininde önemli bir görev üstlenmiş; avarız vakıfları da atık suların tahliyesinde çevre temizliğine katkıda bulunmuşlardır.

Canlıların üremelerinin devamlılığı açısından avlanma konusundaki tedbir ve yasaklara hemen hemen her padişah zamanında yer verilmiş, binek ve yük hayvanlarına eziyet edilmemesini emreden örfi düzenlemeler yapılmıştır.

Salgın hastalık dönemlerinde halk sağlığını korumaya yönelik tedbirlere başvurulmuştur. Bu dönemlerde temizlik konusunda hassasiyet gösterilmiş, salgının kaynağına göre çeşitli yiyeceklerin satışı ve av faaliyetleri yasaklanmıştır.

Halk sağlığını bozacak gelişmelerin yaşandığı durumlarda halk dilekçe yoluyla şikayet hakkını kullanmış ve yönetimin bu şikayetler uyarınca yeni düzenlemelerin gerekliliğine dair bilgi sahibi olması sağlanmıştır.

Çevre kirliliğinin yarattığı sel baskını gibi doğal felaketler, atık suların ortaya çıkardığı bazı sorunlar imar faaliyetlerine de yön vermiştir. Bu sebeple zarara sebep olan yapıların yıkılmasına yönelik yargı kararlarına ek olarak; aynı sorunların tekrar yaşanmaması için denetimlerin sıklaştırılması hususunda idari tedbirler alınmıştır.

Çevreyi kirlletmeye yönelik eylemlerde yaptırım olarak uyarma, para cezası, teşhir cezası, kürek cezası gibi tazir cezalarının uygulandığı görülmüştür.

Tanzimat sonrasında Avrupa örnek alınarak başlatılan kurumsallaşma ve kanunlaştırma hareketleri dolaylı ve doğrudan çevreye ilişkin düzenlemeleri de beraberinde getirmiştir. Yeni çıkarılan kanunlarda hem toplum sağlığı gözetilmiş hem de hayvanların korunması gündeme alınmıştır. Sanayileşme ile birlikte hava kirliliği unsurunun da çevre sorunlarına eklendiği görülmüştür.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

(BOA). A. {DVNSMHHM.d..., 7-1298: H.19 Şevval 975/M. 17 Nisan 1568.

(BOA). A. {DVNSMHHM.d..., 7-1655: H. 3 Muharrem 976/M. 28 Haziran 1568.

(BOA). DH.MKT. 1979-70: H. 4 Muharrem 1310/M. 29 Temmuz 1892.

(BOA). DH.MKT. 120/10: H. 4 Muharrem 1310/M. 29 Temmuz 1892.

(BOA). DH.MKT. 1239-1: H. 7 Safer 1326/M. 11 Mart 1908.

(BOA). DH.MKT.2852-56: H. 3 Cemazeyilahir 1327/M. 3 Temmuz 1908.

(BOA). ZB. 25-17: R. 22 Ağustos 1324/M. 4 Eylül 1908.

Zabıta-i Saydiye Nizamnamesi, Düstur, I. Tertip, C.II. H. 18 Safer 1299 /M. 9 Ocak 1882.

Dersaadet ve Tevabii Balıkxane İdaresi Nizamnamesi, Düstur, 1. Tertip, C. III. H. 12 Cemazeyilevvel 1299 / 1 Mayıs 1882.

Orman Nizamnâmesi, Düstur, I. Tertip, C.II. H. 11 Şevval 1286/ M. 13 Ocak 1870, ss.404-414.

Arazi Kanunnâmesi, Düstur, I. Tertip, C. I. H. 23 Şevval 1274/6 Haziran 1858, ss. 16-52.

İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mahkemesi, 97 Numaralı Sicil, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ. Yayınları. (H.1217-1225 / M. 1802-1810).

İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mahkemesi, 154 Numaralı Sicil, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ. Yayınları. (H. 1237-1246 / M. 1822- 1831).

İstanbul Kadı Sicilleri:Anadolu Sadâreti Mahkemesi, 2 Numaralı Sicil, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ. Yayınları. (H. 1251-1257/ M. 1835-1841).

2. Eserler

- Akgündüz, A. (1986). Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Akgündüz, A. (1996). Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, İstanbul: OSAV Yayınları.
- Akgündüz, A. (2009). İslam ve Osmanlı Çevre Hukuku, İstanbul: OSAV Yayınları.
- Avcı, M. (2018). Osmanlı Ceza Hukuku: Özel Hükümler, Ankara: Adalet Yayınevi.
- Avcı, M. (2019). Hukuk Tarihimizde Hapis, Ankara: Adalet Yayınevi.
- Ergin, O. N. (2012). Muhtasar Mecelle-i Umûr-i Belediye, İstanbul: TC. Marmara Belediyeler Birliği Yayını.
- Eyice, S. (1997). “Haliç”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), (XV): 264-280, İstanbul
- Günay, H. M. (2009). “Su”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), (XXXVII): 432-437, İstanbul.
- İnalçık, H. (2009). “Su”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), (XXXVII): 437-440, İstanbul.
- Kayıkcı, M. (2014). Osmanlı’da Çevre Düşüncesi, Ankara: Orion Kitabevi.
- Kazıcı, Z. (2014). Osmanlı’da Vakıf Medeniyeti, İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Kerim, A.& Süme, V. (2018). “İstanbul’un Eski Su Kaynakları; Sarnıçlar”, Türk Hidrolik Dergisi, 2(2):1-8.
- Koç, B. (2006). “Tanzimat Sonrası Hukuk Metinlerinde Çevre Bilincinin Arka-planı Olarak "Av Yasak ve Sınırlılıkları" Üzerine Bazı Düşünceler”, 19(19): 271-281.
- Ortaylı, İ. (2010). Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, İstanbul: Cedit Yayınları.
- Pul, A. (2008). “Osmanlı Sosyal Hayatı Figüranlarından Arayıcı Esnafı”, Tarih İncelemeleri Dergisi, 23(1): 211-238.
- Şener, M. (1991). “Av”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), (IV):104-105, İstanbul.
- Türkhan, M. S. (2008). “19. ve 20. yüzyılda Haliçte Çevre Sorunları ve Deniz Kirliliği”, Toplumsal Tarih, 1: 60-66.
- Yarç, G. (2009). “Osmanlıda Avcılık Yasaları”, Acta Turcica, 1(1): 123-152. (ET: 18.09.2021) https://actaturcica.files.wordpress.com/2019/12/123_152.pdf
- Yazır, E. H. (1993). Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
- Yediyıldız, M. A. (2008). “Osmanlı Toplumunu ve Çevre”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 17(2): 147-158.

